

ŞUŞA-XALQIMIZIN MİLLİ İNCİSİ, AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN ZƏNGİN SƏRVƏTİ

İradə Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti

prof.irada.huseynova@gmail.com

Açar sözlər: Şuşa şəhəri, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, 44 günlük Vətən müharibəsi, Şuşa Bəyannaməsi, Qarabağ mədəniyyət mərkəzi, Ü.Насибəyov

Məqalədə Azərbaycanın zəngin mədəniyyət şəhəri olan qədim Şuşanın tarixinə qısa ekskurs edilir və şəhər ermənilərin işğalına məruz qalana qədər burada olan tarix və mədəniyyət abidələri barədə məlumat verilir. 44 gün davam edən və Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Şuşada yenidən Azərbaycan bayrağının dalğalandığı böyük qürur hissi ilə qeyd edilir, şəhərin yenidən dirçəldilməsi istiqamətində görülən işlər təhlil edilir. Göstərilir ki, İkinci Qarabağ müharibəsinin başladığı ilk gündən Ermənistanın kapitulyasiyasına qədər olan 44 gün ərzində Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyə post-müharibə dövründə də dövlətimizi və xalqımızı siyasi və mənəvi cəhətdən dəstəkləməkdə davam etməkdədir. Müəllif Şuşa şəhərində Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinə dair imzalanan Şuşa Bəyannaməsinə xüsusi toxunur və bu tarixi sənədin ikitərəfli münasibətlərin ayrı-ayrı mühüm aspektlərini əhatə edən bir sıra müddəalarını şərh edir. Bəyannaməyə əsasən, Türkiyə və Azərbaycandan hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə fəaliyyət göstərəcəklər. Məqalə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilən, Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilən Şuşanın bir sıra məşhur mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyəti barədə məlumatları da oxucuların diqqətinə təqdim edir.

ШУША – НАЦИОНАЛЬНАЯ ЖЕМЧУЖИНА НАШЕГО НАРОДА, БОГАТЕЙШАЯ КОЛЫБЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ирада Гусейнова

Ключевые слова: город Шуша, переселение армян на Кавказ, 44-дневная Отечественная война, Шушинская декларация, Карабахский культурный центр, У.Гаджибеков

В статье дается краткий экскурс в историю древней Шуши, богатого культурного города Азербайджана, и приводятся сведения об исторических и культурных памятниках, существовавших здесь до захвата города армянами. Автор с большой гордостью отмечает, что после длившейся 44 дня и закончившейся славной победой Азербайджана второй Карабахской войны флаг Азербайджана снова развевается в Шуше, а также анализирует работу, проделанную для возрождения города. Отмечается, что братская Турция, которая находилась рядом с Азербайджаном с первого же дня второй Карабахской войны до самой капитуляции Армении, продолжает политически и морально поддерживать наше государство и наш народ в послевоенный период. Автор уделяет особое внимание подписанию Шушинской декларации о союзнических отношениях между Азербайджаном и Турцией и комментирует ряд положений этого исторического документа, охватывающих различные важные аспекты двусторонних отношений. Согласно декларации, Турция и Азербайджан будут вместе защищать друг друга в случае угрозы со стороны любой третьей страны. В статье также представлена информация о жизни и деятельности ряда известных деятелей культуры и искусства в Шуше, объявленной культурной столицей тюркского мира.

SHUSHA-NATIONAL PEARL OF OUR PEOPLE, IS THE RICHEST CRADLE OF AZERBAIJANI CULTURE

İrada Huseynova

Key words: *Shusha city, resettlement of armenians to the Caucasus, 44-day Patriotic War, Shusha Declaration, Karabakh Cultural Center, U.Hajibeyov*

The article gives a brief excursion into the history of ancient Shusha, the rich cultural city of Azerbaijan, and provides information about the historical and cultural monuments here before the city was occupied by Armenians. The author notes with great pride that after the Second Karabakh War, which lasted 44 days and ended with the glorious victory of Azerbaijan, the Azerbaijani flag was hoisted in Shusha again, and the work done to revive the city is analyzed. It is noted that during the 44 days from the first day of the Second Karabakh War to the capitulation of Armenia, brotherly Turkey, which has been with Azerbaijan, continues to support our state and people politically and morally in the post-war period. The author pays special attention to the Shusha Declaration on Allied Relations between Azerbaijan and Turkey signed in

Shusha and comments on a number of provisions of this historical document covering various important aspects of bilateral relations. According to the declaration, Turkey and Azerbaijan will work together to protect each other in the event of a threat from any third country. The article also provides information about the life and activities of a number of famous cultural and artistic figures of Shusha, which was declared the capital of Azerbaijani culture and the cultural capital of the Turkic world.

“Öz şanlı tarixinə görə Şuşa təkcə orada yaşayan şuşalıları və onların nəsillərini deyil, həmçinin bütün azərbaycanlıları da həmişə özünə cəlb etmiş və diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu şəhər daim bütün Azərbaycan xalqının himayəsi altında olmuşdur. Dünyanın əksər guşələrində Şuşanı tanıyır, sevir və hörmət edirlər. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində də Şuşaya xüsusi münasibət var idi”.

Heydər Əliyev

Sakini olduğumuz Yer kürəsi sonsuz-hüduzsuz kainatda çox kiçik bir səma cismi olsa da, bu gün milyardlarla insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi doğma “ev”imizdir. Ulu Tanrı yer üzünün əşrəfi sayılan insanı özünə bənzər yaratdığı kimi, mavi planetimizi də bizlərin yaşayıb-yaratması üçün hər cür şəraitlə və maddi nemətlərlə təmin edib. Yer kürəsi özünə bənzər digər planetlərlə müqayisədə həqiqətən də çox gözəl və əsrarəngizdir, mavi dənizlər, bol sulu çaylar, göy üzünün aynası göllər, başı qarlı, vüqarlı dağlar, zümrüd meşələr və başqa təbiət gözəllikləri çətin ki, yaşayış üçün bəlkə də yararlı ola biləcək digər göy cisimlərində mövcud olsun. Xoşbəxtlikdən vətənimiz Azərbaycan bu füsunkar Yer kürəsinin elə bir ərazisində yerləşir ki, Yaradan bu bölgədən öz səxavətini qətiyyənlə əsirgəməyib. Bəlkə də yerləşdiyimiz coğrafiyanın aurası, gözəlliyi, torpaqlarımızın barı-bərəkəti ilə bağlıdır, ola bilsin xalqımızın istedadı, mərdliyi, qonaqpərvərliyi ilə əlaqəlidir, hər halda Azərbaycan dünyaya qədim dövrlərdən indiyə qədər elə dahi şəxslər bəxş etmişdir ki, onların həyat və yaradıcılığı bu gün də heyrət doğurur. Biz bəşəriyyətə Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Nəsirəddin Tusi, Saib Təbrizi, Mirzə Kazımbəy, Lütfi Zadə, Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Tahir Salahov ... kimi neçə-neçə böyük sənətkarlar vermişik. Bu şəxslərin hər birinin ümumbəşəri əsərləri özlərindən sonra gələnlər üçün böyük yaradıcılıq məktəbi, zəngin mənbə olmuşdur.

Bu baxımdan, qədim Şuşa şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki “Qafqazın sənət məbədi”, “Kiçik Paris”, “Şərqi konservatoriyası” və “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” kimi titullara layiq görülməli bu şəhər məşhur şairləri, yazıçıları, bəstəkarları, xanəndələri, ifaçıları ilə nəinki milli, həmçinin dünya mədəniyyətini zənginləşdirib, bu mədəniyyətə öz töhfəsini verib. Aparılan tədqiqatlara əsasən, XIX yüzillikdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 8 memar, 5 astronom, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur [1]. 1992-ci ildə Şuşa ermənilər tərəfindən işğal olunana qədər şəhərdə 600-ə yaxın tarixi memarlıq abidəsi - Pənahəli xanın sarayı, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəb, mədəni-maarif və kənd təsərrüfatı texnikumları, orta ixtisas musiqi məktəbi, 8 mədəniyyət evi, 22 klub, 31 kitabxana, 2 kinoteatr, 8 muzey, o cümlədən Şuşa Tarix Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyinin filialı, Xalq Tətbiqi Sənət Muzeyi, Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi və Qafqazda yeganə Şərq musiqi alətləri fabriki vardı. Bütün bunlar işğalçılar tərəfindən dağıdılmış, nadir sənət inciləri talanmış və məhv edilmişdir.

Ulu öndər həmişə deyirdi ki, Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir: “*Şuşa Azərbaycanın incisi, Qarabağın gözüdür, bizim qədim abidələrimiz olan, qədim dövlətçiliyimizin şəhəridir. Şuşa böyük tarixə malik şəhərdir*” [2, s.189].

1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsası qoyulduqdan sonra onun şərq hissəsinin – qədim Şuşanın tikintisinə başlandı. Qayalarla əhatə olunmuş sıx meşədə alınmaz qala inşa edildi. Paytaxt əvvəlcə Pənahəli xanın şərəfinə Pənahabad, sonra isə Şuşa adlandırıldı. Qala divarlarının və şəhərin tikintisində Azərbaycanın hər yerindən memarlar iştirak etmişdilər. Ətraf kəndlərin sakinləri yeni paytaxta köçdülər. Xan sarayları, məscidlər, hamamlar tikildi. Burada Azərbaycan türklərinin məskunlaşdıqları 17 məhəllə vardı: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuşluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllə. Onlar şərti olaraq yuxarı və aşağı məhəllələrə bölünürdü. Şəhərin sonralar tikilmiş qərb hissəsi, əsasən, xristianlar – ermənilər, ruslar və gürcülər tərəfindən məskunlaşmışdı.

Şuşa şəhəri İrana, İrəvandan Türkiyəyə və Gəncədən Tiflisə gedən Cənubi Qafqaz karvan yollarının qovuşuğunda yerləşdiyindən, müxtəlif şəhər və ölkələrdən gələn bütün karvanlar Şuşanın karvansaralarında qalırdılar. Şəhər

əhalisinin əsas məşğuliyyəti ticarət və sənətkarlıq idi. Hələ 1830-cu ildə Şuşa Qərbin və Şərqlin bir çox ölkələri ilə ticarət edirdi.

1763-cü ildə Pənahəli xanın ölümündən sonra taxt-taca onun oğlu İbrahimxəlil xan (1732-1806) yiyələndi. Onun dövründə Qarabağ xanlığı möhkəmləndirildi və Şuşanın tikintisi xüsusilə intensiv şəkildə aparıldı. 1805-ci ildə Rusiyanın təzyiqləri altında İbrahimxəlil xan məcburiyyət qarşısında Kürəkçay müqaviləsini imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsi altına keçdi. 1822-ci ildə xanlıq, ümumiyyətlə, ləğv edildi və Rusiya İmperiyasının protektoratına çevrildi.

Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyevin haqlı olaraq “abidələr şəhəri” adlandırdığı Şuşada 350 hektarlıq qoruq zonasında 300 tarixi abidə, 550 qədim yaşayış binası, 870 m uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları vardı. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika və dünya miqyaslı abidələrə aid idi. Şuşada milli abidələrin çoxluğu, onların rəngarənglik baxımından fərqlənməsi haqlı olaraq şəhərin mədəniyyətimizin ən zəngin beşiyi adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir [3].

Artıq XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin sayı tanınmış alim və sənətkarlar da daxil olmaqla 25 min nəfərə çatmışdı. Bu böyük ziyalı təbəqəsi Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə, burada elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışdır [4].

Şəhərdə şair, musiqiçi və xanəndələrin sayı getdikcə artdığından onların yaradıcı birliyi üçün hansısa cəmiyyət yaratmaq lazımdı. Şərqdə bu cür birliklərə misal olaraq ədəbi və musiqi məclislərini göstərmək olar. Şuşada çoxlu “ev” məclisləri vardı, bu məclislərin hər birində bir-biri ilə dostluq edən iki-üç şair iştirak edirdi. Ümumi Şuşa ədəbi məclisinin yaradılması məqsədilə müvafiq şəraiti olan ev və maddi təminat zəruri idi. 1872-ci ildə Xurşidbanu Natəvanın rəhbərliyi ilə məclis yaratmaq qərara alındı. Məclisi “Məclisi üns” (“Dostluq məclisi”) adlandırdılar.

Araşdırmalara əsasən, “Sadıqcanın məharəti gənc musiqiçilər və xanəndələr üçün əla bir məktəb idi. XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada onun rəhbərliyi altında ansambl yaradılmışdı. Ansamblda ən tanınmış xanəndələr, tarzənlər, kamançaçılar, tütək, balaban, qoşanağara və zurna ifaçıları iştirak edirdilər. Hətta iki qız da ansamblın iştirakçısı idi. Onlar Azərbaycan rəqslərini ifa edirdilər” [5, s. 47]. XIX əsrin axırlarında Şuşada Xandəmirovun teatrında maarifpərvər yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə tamaşalar səhnələşdirilir, Şərq musiqisi konsertləri təşkil olunurdu. Böyük populyarlıq qazanmış Keçəçioğlu Məhəmməd bu konsertlərdə digər muğam ustadları ilə birgə çıxış edirdi.

1813-cü ilin Gülüstan və 1828-ci ilin Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsi Şimali Azərbaycan torpaqlarının erməniləş-

dirilməsi prosesini sürətləndirmişdi. XIX əsrin ikinci yarısından ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını təşkilatlanmış şəkildə və planlı siyasət kimi aparılmışdır. Birinci dünya müharibəsi illərində qaçqın dalğası sayəsində Qarabağda ermənilərin sayı daha da artmışdı. 1918-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti qurulanda Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı torpaq iddiası irəli sürmüşdü. Silahlı toqquşmalar baş vermişdi, azərbaycanlılar öz atababa torpaqlarından zorla qovulub çıxarılmışdı. Dağlıq Qarabağ üstündə müharibə baş vermişdi. Azərbaycan ordusu silah gücünə Dağlıq Qarabağın ərazisini müdafiə edib qoruyub saxlamışdı.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni şovinistləri, separatçıları yenədə Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək uğrunda fəallaşmışdılar. RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 1921-ci il 4-5 iyul tarixli iclaslarında Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında gərgin, ciddi müzakirələr getmişdi [6, s. 342].

Şəxsən Nəriman Nərimanovun prinsipial mövqeyi, barışmaz mübarizəsi nəticəsində RK(b)P-nin Qafqaz bürosunun 5 iyul tarixli iclasında qərar qəbul edilmişdi: “Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrinin, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın, muxtar vilayətin tərkibində yerləşən Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin” [7, s. 92].

XX əsrin axırlarında – keçmiş SSRİ imperiyasının dağılması ərəfəsində Ermənistanın əsassız torpaq iddiaları yenidən baş qaldırdı. Azərbaycan ərazilərini işğal etmək və indiki Ermənistan ərazisini isə “türksüz Ermənistana” çevirmək planlarının gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yarandığını zənn edən Ermənistan SSR rəhbərliyi qanlı cinayət əməllərini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə başladı. Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı olaraq həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşayan 250 min nəfər azərbaycanlı öz doğma yurdlarından qovuldu. 1988-ci ildən etibarən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən də soydaşlarımız qovuldu. Erməni silahlı qüvvələrinin 1988-ci ildən başlayan hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ regionu və ətrafındakı 7 rayonun 600 mindən çox sakini də öz yaşayış yerlərindən məhrum edilərək respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox məskunlaşma obyektində məcburi köçkün həyatı yaşamağa başladı. XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana növbəti təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizdən çox hissəsi, başqa sözlə 17 min kv.km-dən yuxarı ərazi, o cümlədən əziz və gözəl Şuşa şəhəri işğal olundu.

30 il ərzində artıq keçmişdə qalan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə, danışıqlar masası arxasında, beynəlxalq

hüquq əsasında ədalətli şəkildə həll olunması üçün səylə çalışan Azərbaycan Respublikası 2020-ci il sentyabrın 27-nə qədər məhz bu istiqamətdə fəaliyyət göstərdi. Lakin ermənilərin bütün cəbhə boyu genişmiqyaslı hücumu keçməsi və Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqeyi münaqişənin hərbi yolla həllindən başqa heç bir digər yolun qalmadığını sübuta yetirdi.

Böyük qürur hissi ilə qeyd etməliyik ki, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı rəşadətli və qalib Azərbaycan ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində ermənilərin zəbt etdiyi şəhər və qəsəbələrımız bir-birinin ardınca işğaldan azad olundu: Füzuli şəhəri, Horadiz qəsəbəsi, Cəbrayıl, Zəngilan, Hadrut, Qubadlı rayonları... nəhayət, alınmaz qala, Qarabağın ürəyi - gözəl və qədim Şuşa!

2020-ci il noyabrın 8-də rəşadətli Azərbaycan Ordusunun igidliklə vuruşduğu, dünyanın hərbi tarixinə düşəcək döyüşlərlərdən sonra Şuşa şəhərini düşməndən azad etməsi nəticəsində üçrəngli Azərbaycan bayrağı artıq bu füsunkar şəhərimizdə də dalğalanır. Məhz Şuşa azad edildikdən sonra Ermənistan yeganə çıxış yolunun kapitulyasiya olduğunu, nəhayət, başa düşdü. Müzəffər Azərbaycan Ordusu qarşı tərəfin ən möhkəm istehkamlarını qəhrəmancasına darmadağın edərək Qarabağ dağlarının zirvəsini - milli kimliyimiz, qürurumuz, qeyrət və mənliliyimizin rəmzi olan, 28 il həsrət qaldığımız qədim Şuşamızı, Cıdır düzünü, İsa bulağını, Xarı Bülbülümüzü öz canı və qanı bahasına yenidən və əbədi olaraq fəth etdi [8].

İkinci Qarabağ müharibəsinin başladığı ilk gündən Ermənistanın kapitulyasiyasına qədər olan 44 gün ərzində Azərbaycanın yanında olan qardaş Türkiyə post-müharibə dövründə də dövlətimizi və xalqımızı siyasi və mənəvi cəhətdən dəstəkləməkdə davam etməkdədir. Azərbaycanda səfərdə olan Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2021-ci il iyunun 15-də Qarabağı da ziyarət etdi və bu tarixi səfər zamanı qədim Şuşada Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinə dair Bəyannamə imzalandı. “Şuşa Bəyannaməsi” adlanan bu mühüm sənəd ikitərəfli münasibətlərin ən yüksək həddə çatdırılacağını ehtiva edir. Belə ki, Bəyannaməyə əsasən, Türkiyə və Azərbaycandan hər hansı birinə üçüncü ölkə tərəfindən təhlükə olacağı təqdirdə bu ölkələr bir-birini qorumaq üçün birgə fəaliyyət göstərəcəklər.

Bəyannamədə göstərilir ki, hər iki ölkənin Təhlükəsizlik Şuraları arasında milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə ortaq toplantılar keçiriləcək. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında həyatımızın ən müxtəlif sahələrində olduğu kimi, hərbi sahədə də sıx əməkdaşlıq var, hər iki ölkənin ərazisində mütəmadi birgə hərbi təlimlər keçirilir, hərbi-texniki sahədə də əlaqələr getdikcə güclənir. Lakin bu münasibətlərin Təhlükəsizlik Şuraları səviyyəsinə çatdırılması o deməkdir ki, iki qardaş ölkənin müdafiə və təhlükəsizlik siyasətləri bundan sonra koordinasiya olunacaq, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri də müzakirə ob-

yektinə çevriləcək. Şuşa Bəyannaməsində silahlı qüvvələrimizin müasir tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsi istiqamətində birgə səylərin göstərilməsi, onların müdafiə qabiliyyətlərinin və hərbi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi, iki ölkənin silahlı qüvvələrinin birlikdə fəaliyyət qabiliyyətinin artırılması, müasir texnologiyalara əsaslanan silah və sursatların idarə olunmasında sıx əməkdaşlığı və bu məqsədlə səlahiyyətli struktur və qurumların əlaqəli fəaliyyətinin təmin edilməsi mühüm məsələlərdən sayılmalıdır [9, s. 204].

Qeyd edək ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi Qars müqaviləsindən düz 100 il sonra imzalanmışdır. 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanan bu müqavilə bəyan edirdi ki, Naxçıvanın təhlükəsizliyinin qarantı Türkiyədir. Şuşa Bəyannaməsi isə Qarabağın qarantının Türkiyə olduğunu təsbit etdi. Bəyannamədə göstərilir: “Tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın həcmi və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək və Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaqdır” [10].

Bundan başqa, müqavilə nəqliyyat-kommunikasiya kimi strateji məsələləri də əhatə edir. Dövlət başçısı İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir ki, *“Bəyannamədə Zəngəzur koridorunun açılması ilə bağlı çox açıq ifadələr öz əksini tapıb. Bu da İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Bu gün biz Türkiyəni və Azərbaycanı dəmiryolu və avtomobil yolu ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi haqqında nəinki danışıq, biz əməli-praktik işlərlə bu dəhlizi, bu koridoru yaradıırıq”* [11].

Şuşa Bəyannaməsinin həm 15 iyun – Qurtuluş günü, həm də Qars müqaviləsinin bağlanması 100-cü ildönümü günü məhz Şuşa şəhərində imzalanması təsadüfi sayılmamalıdır. Bu Bəyannamə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ikili standartlar mövqeyindən yanaşan, regionda siyasi maraq və nüfuz uğrunda mübarizə aparən dövlətlərə dərin mənəli bir ismarıcdır. Prezident İlham Əliyev Bəyannamənin imzalanması zamanı bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdir: *“Tarixi Qars müqaviləsi düz yüz il əvvəl imzalanıb. Bu da böyük rəmzi mənə daşıyır. Yüz ildən sonra azad edilmiş Şuşa şəhərində müttəfiqlik haqqında imzalanmış birgə bəyannamə bizim gələcək işbirliyimizin istiqamətini göstərir. Bəyannamədə bir çox önəmli məsələlər öz əksini tapır. Beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, fəaliyyətimiz, siyasi əlaqələr, iqtisadi-ticarət əlaqələri, mədəniyyət*

yət, təhsil, idman, gənclər siyasəti, demək olar ki, bütün sahələr əhatə olunur. Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə, Azərbaycan, dünya üçün önəmi göstərilir. Hər bir məsələ çox böyük önəm daşıyır” [12].

Torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra bütün yaşayış məntəqələrimizin bərpası, ərazilərimizin minalardan təmizlənməsi istiqamətində, bu əsrarəngiz diyarın sakinlərinin öz dədə-baba yurdlarına təhlükəsiz qayıdışı və fırvan yaşayışı istiqamətində sürətli və möhtəşəm abadlıq-quruculuq işləri gedir. Azərbaycan Prezidentinin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdir. Sərəncamda göstərilir ki, “Ordumuzun qətiyyətli mübarizəsi ilə tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Bərpa-quruculuq işlərinin təşkilində çevikliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün Şuşada dövlət idarəetməsinə də böyük diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk xüsusi nümayəndəsi məhz Şuşa rayonuna təyin edilmişdir.

Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır” [13].

Bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, Şuşa təkcə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməmişdir. Çox fərəhli haldır ki, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSÖY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının Türkiyənin Bursa şəhərində bu yaxınlarda keçirilən iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilmişdir. TÜRKSÖY-un Baş katibi bildirmişdir ki, Azərbaycana dahi sənətkarlar, mədəniyyət xadimləri bəxş etmiş Şuşa şəhərini dirçəltmək, buraya yeni nəfəs gətirmək çox zəruridir: “Azərbaycana o qədər dahi sənətkar bəxş etmiş şəhəri dünyaya tanımaq istəyirik. Bu mübarək yurda yeni nəfəs gətirməliyik. Biz təşkilat olaraq bunun üçün əlimizdən gələni edəcəyik” [14].

Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, ölkəmizin birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq qalması, təhsilimizin, elmimizin inkişafı istiqamətində göstərdiyi xidmətlər, gördüyü dəyərli işlər xalqımız üçün, millətimiz üçün, vətənimiz üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ulularımızdan bizlərə yadigar qalmış mədəniyyət incilərimizin qorunması, bu sərvətin heç bir itkiyə məruz qalmadan gələcək nəsillərə əmanət edilməsi üçün Mehriban xanım dəqiq, məqsədyönlü, konkret fəaliyyət planına malikdir. Mehriban xanım Əliyevanın böyük səyləri nəticəsində YUNESKO artıq Azərbaycan muğamını bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərləri siyahısına daxil etmişdir. Ümumiyyətlə, Mehriban Əliyevanın Azərbaycan musiqisinin inciləri olan muğamların öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı fəaliyyəti ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilə bilər. Həmin sahədə müəyyən önəmli addımlar atan Mehriban xanım Əliyeva YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri seçildikdən sonra onun bu istiqamətdə gördüyü işlər daha ardıcıl və effektiv xarakter almışdır.

Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan xalqının kökü çox qədimlərə gedən sənət xəzinəsinə, ulu muğamatımıza, sözün əsl mənasında, sahib çıxaraq, xalqımızın genetik kodu hesab etdiyi muğamlarımıza himayədarlığı öz üzərinə götürmüşdür. İlk nailiyyətlərdən biri kimi “Qarabağ xanəndələri” adlı albomun nəfis tərtibatda buraxılmasını göstərə bilərik. Əslində, bütün Azərbaycana məxsus muğamlarımızın toplandığı alboma ad kimi niyə məhz «Qarabağ xanəndələri» ideoniminin seçilməsinin arxasında dayanan incə siyasi məqamı sezməmək mümkün deyil. YUNESKO xətti ilə hazırlanmış alboma “Qarabağ xanəndələri” adının seçilməsi ilə bütün dünyaya Qarabağın əzəli və əbədi Azərbaycan torpağı olduğu, muğamın isə bu torpağın dünyaya bəxş etdiyi nadir sənət nümunəsi sayıldığı nümayiş etdirildi [15, s. 350-352].

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şuşa şəhəri indiyə qədər yüzlərlə istedadlı insan, dövlət, siyasi və hərbi xadim, alim, filosof, şair-yazıçı, musiqiçi, memar və s. yetişdirmişdir. Azərbaycan tarixində əbədi qalacaq bu görkəmli və nadir istedadla malik insanlar məhz bu qədim və füsunkar şəhərdə doğulub-böyüyüb boya-başa çatmış, Şuşanın havasını almış, suyunu içmiş, burada fəaliyyət göstərmişlər. Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında göstərildiyi kimi, “*Şuşa Azərbaycanın unikal mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Təbii gözəllikləri ilə seçilən bu şəhər milli memarlığımızın və orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi və musiqi ənənələrimizi daim yaşadan Şuşa mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik şəhər kimi təşəkkül tapanadək zəngin yol keçmiş, Qarabağ xanlığının mərkəzi olmaqla xalqımızın həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Firidun bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu və digər görkəmli şəxsiyyətləri ilə tarixə düşən bu şəhər dünyada Azərbaycan muğamının beşiyi olaraq tanınır*” [16].

Tanınmış simalardan yalnız bir neçəsinin adını burada xatırlatmaq istərdik. Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindən olan Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona imkan vermişdir ki, Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olsun. Haqq-ədalət tərəfdarı olan şair yaradıcılığı boyu cəmiyyətdə rast gəldiyi qüsurları tənqid etmiş, xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Zakir müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşlı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakının general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idilər.

Sadıqcan (əsl adı Mirzə Sadıq Əsəd oğlu Sadıqcan) 1846-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Görkəmli Azərbaycan musiqiçisi, tarzən, bəstəkar və tarı təkmilləşdirən sənətkar olaraq tarixə düşüb. Bu qüdrətli şəxsiyyət virtuoz tarzən kimi Qafqazda və İranda geniş şöhrət qazanmışdı. Məlumatlara görə, bütün şuşalılar kimi, Sadıq da kiçik yaşlarından öz gücünü xalq mahnılarının və muğamlarımızın ifası sahəsində sınaıyıb. Sənətkar toylarda, konsertlərdə, qəbullarda, ziyafətlərdə, həmçinin Bakı və Şuşada Azərbaycan və İran qastrolçularının qoyduqları tamaşaların fasilələri zamanı tərda ifa edirdi. O, özü də Qafqaza, Orta Asiya və İrana tez-tez qastrol səfərlərinə gedir, burada musiqi məclislərində iştirak edirdi. Mirzə Sadıq, eyni zamanda, istedadlı bəstəkar idi.

Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı, XIX əsrin tanınmış Azərbaycan şairəsi Xurşidbanu Natəvan 1832-ci ildə Şuşada anadan olub. O, öz dövrünün tərəqqipərvər xanımı olub və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşhurlaşıb. Natəvan tək-cə bədii yaradıcılıqla məşğul olmaqla kifayətlənməyib, habelə dövrünün ədəbi mühitinə yaxınlaşmaq məqsədilə ədəbi məclislər yaratmışdır. Geniş dünyagörüşünə malik şairə öz zamanında bir sıra Azərbaycan şairlərinin meydana çıxmasına yardımçı olmuş, onlara köməklik göstərmişdir. Xurşidbanu Natəvan həm də XIX əsrin ən dəyərli nəqqaşlarından və rəssamlarından biri sayılıb, musiqişünas olub.

Natəvan xalqın maariflənməsinə, ədəbiyyatın inkişafına, Şuşanın abadlaşmasına ciddi fikir verirdi. O, “Məclisi-üns” adlı ədəbi məclis yaradaraq məclisin bütün maddi xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Məclisdə müxtəlif ədəbi məşğələlər də keçirilir, Nizami, Füzuli, Nəvai və digər klassik şairlərin əsərlərindən söhbətlər açılır, fikir mübadiləsi aparılır, qəzəllərə nəzirələr yazılırdı. Natəvan yalnız “Məclisi-üns”ü təşkil etməmişdi, həmçinin “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin müəllifi Mir Möhsün Nəvvabın “Məclisi-fəramuşan” məclisinin yaradılmasında da köməklik göstərmişdi.

Şairə xanım doğma dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənmiş, klassik şeir qayda-qanunlarının dərinliklərinə yiyələnmişdi. Nadir

kitablar, qiymətli əlyazmalar Xurşidbanunun dünyagörüşünün, bədii zövqünün formalaşmasında rol oynamışdır. O, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində, habelə ictimai həyatında da dərin izlər salmışdı. Elə bir insanın yetişməsində, əlbəttə ki, onun soy-kökü də böyük rol oynayır. Natəvan iki böyük nəslin - Cavanşirlərin və Ziyadoğlu Qacarların qanını daşıyırdı. Xurşidbanunun fitri istedadının üzə çıxmasında Şuşa ədəbi mühiti böyük rol oynamışdı. Natəvan şairliklə yanaşı, həm də istedadlı rəssam idi. Onun bədii tikmələri, “Gül dəftəri” buna sübutdur. Natəvan nəfis əl işləri, müxtəlif janrdə tikmələr bacarığına da yiyələnmişdi. O, naturadan çəkməyə, obyektə birbaşa təsvir etməyə üstünlük verir, real rəssamlıq nümunələri yaradırdı. Onun çəkdiyi “Gül”, “Ağac”, “Budaq”, “Üzüm salxımı”, “Ev”, “Çiçək” rəsmləri təbii, inandırıcı və lirikdir[17].

Ensiklopedik biliklərə malik Mir Möhsün Nəvvab 1833-cü ildə Şuşada anadan olub. Dövrünün tanınmış ziyalılarında olub, çoxşaxəli yaradıcılıqla məşğul olub. Mir Möhsün Nəvvab bir çox sahələrdə - ədəbiyyat, musiqi, rəssamlıq, nəqqaşlıq, astronomiya, riyaziyyat və başqalarında dərin iz qoyub getmişdir. Onun araşdırmaları, fikir və mülahizələri iyirmidən artıq əsərində öz əksini tapmışdır.

Şuşada yaxşı bir müəllim kimi tanınan Nəvvab həm də istedadlı şair kimi şöhrət tapmışdır. Burada yaşayan şairlər Nəvvabın ətrafına toplaşmışdılar. O, Şuşada qiraətxana, “Üsuli-cədid” məktəbi, şəxsi mətbəə və cildxana, “Məclisi-fəramuşan” adlı ədəbi məclis təşkil etmiş və bu məclisə başçılıq etmişdir.

Nəvvab şairliklə yanaşı, rəssamlıqla da məşğul olmuşdur; yağlı boya ilə çəkilmiş bir sıra tabloların və miniatürlərin müəllifidir. Onun “Quşlar”, “Güllər”, “Teymurun portreti” rəsmləri xüsusilə məşhurdur. Şuşada Böyük məscidin minarələrində, dərs dediyi məktəbdə və digər tikililərdə ornamental divar rəsmləri, fantastik süjetli və dini məzmunlu illüstrasiyaları, kitablara verdiyi bədii tərtibat və s. rəssamlıq sənətinə dərin bələd olmasını sübut edir. Nəvvabın çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

1884-cü ildə Nəvvab “Vüzuhul-ərqam” (Rəqəmlərin izahı) risaləsini yazır. Ü.Hacıbəyov “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı tədqiqatında Azərbaycanın məşhur musiqişünasları Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayidən sonra Nəvvabın adını çəkmiş və onun “Vüzuhul-ərqam” risaləsində Yaxın Şərq xalqlarının qədim musiqisindən bəhs olunduğunu qeyd etmişdir. Əsərdə musiqinin əmələ gəlməsi, onun təbabətlə əlaqəsi, şeirlə muğamın bağlılığı, estetika məsələləri, səsin akustikası, dəstgahların tərkibi, muğamlarda rəqəmlərin izahı kimi məsələlər, o cümlədən, muğamların adları, musiqi alətləri haqqında məlumat verilmişdir. Nəvvab risalədə orta əsr traktatlarında geniş işıqlandırılmış bəzi məsələlərə toxunmamışdır. Onun

əsrinin əsas istiqaməti praktiki məqsəd daşmışdır. Bu da əsasən orta əsrlərdən sonra yazılmış risalələr üçün xas idi. Bu risalələr muğamların öyrənilməsi üçün kütləvi dərslik kimi də nəzərdə tutulmuşdur [18].

1903-cü ildə Nəvvab Şuşada kitabxana və qiraətxana açır. Burayaayrı-ayrı şəhərlərdən qəzet və jurnallar gəlirdi. Qiraətxana müxtəlif illərdə “Molla Nəsrəddin”, “İqbal”, “Səda”, “İrşad”, “Şərqi-rus” və digər jurnal və qəzetləri alırdı. Bundan başqa, Bakıdan “Əkinçi”, Tiflisdən “Ziya”, “Kəşkül”, Hindistandan “Həblül-mətin” qəzetləri də və s. əldə edilirdi. M.M.Nəvvabın 1905-ci ildə yazdığı “Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişah tarixləri” adlı son dərəcə əhəmiyyətli, bu günlə səsləşən və ortaya atılmış süni Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə olan bu əsər yalnız 1993-cü ildə, yəni yazıldığından 88 il sonra nəşr edilmişdir.

1913-cü ildə Mir Möhsün Nəvvabın yazdığı iki kitab ona təkcə Azərbaycanda deyil, vətənimizin hüdudlarından kənar da şöhrət qazandırmışdır. “Təzkireyi-Nəvvab” adlı birinci kitabında o, XVIII əsrin sonu-XIX əsr Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmış, onların əsərlərindən parçalar vermişdir. “Kifayət ul-ətfal” adlı ikinci kitabında dəqiq elmlərdən bəhs olunur. Azərbaycan musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi ilə yaxından tanış olan Nəvvab klassik Şərq musiqisi haqqında “Dər elmi musiqi vüzuhul-ərqam” (“Musiqi elmində rəqəmlərin aydınlaşdırılması”, 1913) əsərini yazıb nəşr etdirmişdir. Riyazi əsaslarla musiqini təhlil etməyə çağıran Nəvvab bu əsəri ilə musiqi aləmində çevriliş etmişdir.

Şuşanın yetirdiyi istedadlı şəxsiyyətlərdən olan naşir, yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, dirijor, əməkdar incəsənət xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1870-ci mayın 17-də Qarabağ mahalının Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Ağbulaq kəndində doğulub. İbtidai təhsilini 1880-ci ildə Şuşada Yusif bəyin müvəqqəti yay məktəbində, sonra Şuşa Realnı məktəbində almışdır (1881-1890). Əbdürrəhim bəy ədəbi fəaliyyətə Şuşa Realnı məktəbində oxuduğu zaman başlamış, M.F.Axundzadənin təsiri ilə “Hacı Daşdəmir” adlı kiçik bir pyes yazmışdı. Peterburqda təhsil alarkən onun bədii yaradıcılığa olan meyil və həvəsi daha da artır, burada “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” (1892) dramını və “Dağılan tifaq” (1896) faciəsini yazır. Ali təhsil alıb Şuşaya qayıdan Haqverdiyev doğma şəhərdə tamaşalar təşkil edir, bir müddət sonra (1902-1903) Bakıda Şərq konsertləri verir və “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” kimi ilk hekayələrini dərc etdirir. 1905-ci il inqilabından sonra Gəncə quberniyasından Rusiya Dövlət Dumasına nümayəndə seçilmiş Əbdürrəhim bəy Peterburqa yollanır. Duma dağılandıqdan sonra bir müddət orada yaşayır və yazacağı “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciəsi üçün materiallar toplayır.

“Leyli və Məcnun” operası 1908-ci il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulduğu zaman ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri idarə edir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dövlət teatrlarına müfəttiş təyin olunur. Azərbaycan milli teatrının yaranmasının 50 illiyi münasibətilə keçirilən yubileyə başçılıq edir. Ə.Haqqverdiyev Azərbaycan Dövlət Universitetində ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuş, elmi kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Çağdaş Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qurucusu, milli bəstəkarlıq məktəbinin təməlini qoyan Üzeyir bəy Hacıbəyov fəvqəladə fitri istedadla malik sənətkar, xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, eyni zamanda, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim idi. Ulu öndərimiz göstərirdi ki, tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. Onlara toxunmaq olmaz. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir. Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himninin müəllifi olmuşdur. Ona qiymət verərkən heç də nəzərə almaq lazım deyil ki, iki quruluşda fəaliyyət göstərən. Yaxud dar düşüncəli, siyasətdən başı çıxmayan indiki demokratlar onu günahlandırın ki, 1938-ci ildə Moskvada böyük iftixar hissi ilə Stalinlə görüşmüş, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri ona Lenin ordeni təqdim etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanın fəxridir və bu mövqedə də həmişə qalacaqdır [15, s. 163].

Üzeyir Hacıbəyovun, Azərbaycanın ictimai fikir tarixində, elmin, mədəniyyətin və musiqinin inkişafında xidmətləri olan, dahi bəstəkarın anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində Heydər Əliyev yığcam, tutarlı şəkildə demişdi: *“Əgər tarixə nəzər salsaq, Üzeyir Hacıbəyov üçhakimiyyət dövründə yaşamışdır... Üzeyir Hacıbəyov bütün bu üç mərhələdə hakimiyyətin xarakterindən, formasından asılı olmayaraq, xalqına xidmət etmişdir. Bu gün bunu deməyə əsas var ki, o belə düşünmüşdür: hansı hakimiyyət olursa-olsun, xalqa sədaqətlə xidmət edən, xalqın irəli gətirməsinə çalışan adam heç bir şeylə hesabləşməməlidir. Üzeyir Hacıbəyov belə olmuşdur”* [19, s. 77].

1885-ci ildə Şuşa qəzasında - Ağcabədidə dünyaya gələn Üzeyir ilk təhsilini Şuşada ikillik rus-türk məktəbində almışdır. Təhsil həyatına 1890-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər seminariyasında davam etmişdir. Bəstəkarın dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir edən seminariya həmçinin onun Avropa musiqi klassiklərinin əsərləri ilə tanış olmasına da imkan yaratmışdır.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Üzeyir Hacıbəyov 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasında müəllimlik edib. 1905-ci il Bakıya gələrək “Həyat” qəzetində tərcüməçi kimi işləməyə başlayıb; bu hadisə onun ədəbi-publisistik fəaliyyətinin başlanğıcı sayılır.

Musiqi təhsili almaq üçün 1912-1914-cü illərdə Moskva və Peterburq konservatoriyalarında görkəmli musiqi müəllimlərindən dərs almışdır. Bu da onun yetkinləşməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması və maddi çətinliklər Ü.Hacıbəyovu təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur etdi.

Bəstəkar 22 yaşında “Leyli və Məcnun” operasını yazmaqla, müsəlman Şərqiində opera janrının əsasını qoymuşdur. Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən “Koroğlu” operası 1937-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Əsər Azərbaycanda ilk klassik opera hesab olunur. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnlərinin (1945, 1992) musiqisinin müəllifidir.

Azərbaycanın opera müğənnisi, musiqi folkloru tədqiqatçısı, Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi Bülbül 1897-ci ildə Şuşa yaxınlığında, hazırda Xankəndinin cənub ərazisi olan Xanbağı adlanan yerdə anadan olmuşdur. Əsl adı Murtuza Məmmədov olan xanəndəyə Bülbül adı qeyri-adi səsinə, məlahətli avazına görə verilmişdir.

Səhnə fəaliyyətinə 1916-cı ildən başlamışdır. 1920-ci ildən Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının (o zamanlar Birləşmiş Dövlət Teatrının opera truppası) solisti olmuşdur. Fəaliyyətinin ilk illərində Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” (İbn Salam), “Əsl və Kərəm” (Kərəm), Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” (Qərib) operalarında müvafiq rolları ifa etmişdir. 1927-ci ildə Bakı Konservatoriyasını bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün dövlət xətti ilə İtaliyanın Milan şəhərinə getmişdir. 1931-ci ildə Milan Konservatoriyasını bitirib Azərbaycana geri dönmüşdür. Sənətkarın professional yaradıcılıq imkanları və istedadı böyük Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun məhz onun səsi və ifası üçün Azərbaycan dastanının süjeti üzrə yaratdığı “Koroğlu” epik-qəhrəmanlıq operasında özünün tam əlvanlığı ilə üzə çıxmışdır. Bülbül Azərbaycanda ilk dəfə olaraq folklor nümunələrinin toplanılması və öyrənilməsi üzrə elmi-tədqiqat kabinetini təşkil etmişdir. O, təcrübəli xalq yaradıcılığı bilicilərini, gənc və istedadlı bəstəkarları və musiqiçiləri klassik xalq melodiyları irsinin öyrənilməsi və onunla daimi ünsiyyətin təmin olunması məqsədilə buraya cəlb etmişdir.

Görkəmli yazıçı və ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Cəmənzəminli 1887-ci ildə Azərbaycanın səfali yerlərindən biri olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1896-cı ildə Şuşa Realni məktəbinə daxil olmuş vəbu məktəbdə rus dilində təhsil almışdır. 1904-cü ildə həyatından şikayət tərzində qələmə aldığı “Jaloba” adlı ilk şeirini yazmışdır. Həmin illərdə əmisi oğlu və dostu Mirhəsən Vəzirovla birlikdə rus dilində “Fokusnik” adlı aylıq yumoristik jurnal çıxarıb.

Cəmənzəminli zəngin yaradıcılığında “erməni məsələsi”nə xüsusi yer ayırmışdı. O, elə sənətkarlardandır ki, qismətinə üç dövrdə - çar Rusiyası,

Azərbaycan Cümhuriyyəti və sovetlər imperiyası illərində yaşamaq düşmüşdü. Bir tərəfdən, ermənilər tərəfindən törədilən qırğınları izlədiyi, digər tərəfdən bir müddət xarici işlər idarəsində çalışdığı, səfir kimi fəaliyyət göstərdiyi səbəbindən müxtəlif ölkələrin diplomatik nümayəndələri ilə danışıqlar aparən rəsmi şəxs olduğu üçün bu mənfur millətin azərbaycanlılara, ümumiyyətlə, türklərə qarşı yeritdikləri məkrli siyasətdən çox yaxşı xəbərdar idi. O, Ukrayna, Türkiyə və Fransada olduğu illərdə ermənilərin çirkin əməlləri ilə tanış olmuş və bunlar barədə əsərlərində, xüsusən “Ermənistan və biz”, “Əfkari-ümumiyyə”, “On beş gün Ermənistanda” məqalələrində, “Studentlər” və “Qan içində” romanlarında bəhs etmiş, yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

Unudulmaz xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu Azərbaycan musiqisinin tarixində və inkişafında təkrarsız rol oynayan və qiymətli irs qoyan, Qarabağ muğam məktəbinin ölməz ənənələrini davam etdirən böyük sənətkar olmuşdur (1861-1944). 1908-ci ildə premyerası olan Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operası nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə Şərqdə opera sənətinin əsasını qoydu. Məcnun rolunun ilk ifaçısı Cabbar Qaryağdıoğlu bu rolu böyük məharətlə oynadı. C.Qaryağdıoğlu F.Şalyapinlə və S.Yeseninlə tanış olmuş, onlarla dostluq etmişdir.

Təsadüfi deyil ki, məşhur rus şairi Sergey Yesenin onu “Şərq musiqisini n peyğəmbəri” adlandırmışdır. Bizim görkəmli xanəndə və müğənilərimizdən Seyid Şuşinski, Bülbül, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Yavər Kələntərli və başqaları Cabbar məktəbinin davamçıları olmuşlar.

Tanınmış sənətkar Seyid Şuşinski 1889-cu ildə Şuşa qəzasının Horadiz kəndində anadan olub. Musiqiçilərin hörmətlə “Ağa” deyə üz tutduğu sənətkarın tam adı Mir Möhsün Ağa Seyid olub. Nadir və gözəl səsə malik Seyid Şuşinski xanəndəlik sənətinin sirlərinə yiyələnmək üçün əvvəlcə iki il Nəvvabın yanında təhsil alıb. Sonrakı müəllimi Cabbar Qaryağdıoğlu olub. Cabbar Qaryağdıoğlu onu “Şərq musiqisinin incisi” adlandırır. Xanəndə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Hüseyn Ərəblinski kimi sənətkarlarla dostluq edirdi. “Molla Nəsrəddin”in bir neçə nömrəsinin çıxmasına maddi yardım göstərmiş. Ümumiyyətlə, Seyid Şuşinski böyük mesenat idi, o dövrün teatr aktyorlarına çox maddi yardımlar göstərmiş, özü də aktyor kimi bir sıra rolları oynayıb.

Gözəl və məlahətli səsinə görə Xan Şuşinski adını almış İsfəndiyar Aslan oğlu Cavanşir 1901-ci il avqust ayının 20-də Şuşa şəhərində, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli Xanın nəslindən olan Aslan ağa Cavanşirin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Xan Şuşinski geniş səs diapazonuna malik olmaqla, Azərbaycan mədəniyyətini bütün dünyaya tanıtmış, Azərbaycan milli musiqisinin təbliği yolunda böyük uğurlar qazanmışdır. O, mürəkkəb muğamların mahir bilicisi

olub. Səsini istədiyi kimi dəyişməkdə, zəngülə vurmaqda bir çox tanınmış xanəndələrin diqqətini cəlb edib.

Beləliklə, gözəl Şuşanın bizlərə və dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi mahir sənətkarlarımızın çox az bir qismini burada yad etdik, bir daha qısaca xatırladıq. Kim bilir, artıq işğaldan azad edilmiş bu füsunkar diyar hələ bundan sonra da nə qədər yaradıcı insanların, alim və ictimai-siyasi xadimlərin yeni-yeni töhfələri ilə tarix yazacaq?! Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa şəhərini ölkənin Mədəniyyət paytaxtı elan etməsi, Vaqif Poesiya günlərini və “Xarı bulbul” festivalını bərpa etməsini ölkənin mədəni həyatında əlamətdar hadisələrdən sayə bilərik. “Xarı bülbul” Beynəlxalq Festivalı məşhur xanəndə Seyid Şuşinskinin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar 1989-cu ildən keçirilməyə başlayıb. Festival hər il may ayında Yaponiya, ABŞ, Türkiyə, Almaniya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Əfqanıstan və SSRİ-nin iştirakı ilə keçirilib, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada ən vacib mədəniyyət tədbirlərindən biri hesab olunurdu. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına çevrilən bu gözəl şəhər 2021-ci il mayın 12-də “Xarı bülbul” musiqi festivalına yenidən evsahibliyi etdi. İyirmi doqquz ildən sonra qədim mədəniyyət beşiyi olan Şuşa yenə öz doğmalarını, qonaqlarını qarşıladı. Prezident İlham Əliyev açıqladı ki, biz bu gözəl ənənəni bərpa etdik və bundan sonra “Xarı bülbul” festivalı Şuşada hər il keçiriləcək. Hesab edirik ki, bütün gözəl ənənələrin bərpası – Vaqif Poesiya günlərinin, “Xarı bülbul” musiqi festivalının yenidən Şuşa şəhərində keçirilməsi və ümumiyyətlə, bir çox digər tədbirlərin məhz burada gerçəkləşdirilməsi bu qədim və gözəl şəhərimizin gələcəkdə daha böyük status almasına gətirəcək, Şuşa yeni-yeni istedadları ilə öz sözünü elm və mədəniyyət aləmində daha ucadan deyəcək!

Qeydlərimizi bütün xalqımızın artıq sevə-sevə və böyük qürur hissi ilə təkrarladığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrimizin müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Şuşanın azad olunduğu gün Şəhidlər xiyabanında söylədiyi sözlərlə bitirmək istədik: **“Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!”**

Ədəbiyyat

1. Böyük tarzən Mirzə Sadiq Əsədoğlunun tar islahatları // www.musiqi-dunya.az
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995. – Bakı: Azər nəşr, 1997. – 488 s.
3. Rayon haqqında // www.shusha-ih.gov.az/news/672.html.

4. Şuşa - Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhər <http://www.shusha-ih.gov.az/news/672.html>.
5. Шушинский Ф. Народные певцы и музыканты Азербайджана. Советский композитор. М., 1979, – с.47.
6. Hüseynova İ.Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004.– 472 s.
7. К истории образования Нагорного-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Bakı,1989, – s. 92.
8. Mənə qardaş deyən dilinə qurban // <https://ikisahil.az/post/mene-qardash-deyen-diline-qurban>
9. Hüseynova İ. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı: Füyuzat, 2021. – 224 s.
10. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni // <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>
11. Türkiyə və Azərbaycan “üçüncü ölkədən təhlükə olarsa” bir-birini qoruyacaq - Şuşa bəyannaməsi // <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57479811>
12. Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti – Təhlil// <https://apa.az/az/xeber/siyasi/susa-beyannamesinin-tarixi-ehemiyeti-tehlil-648256>
13. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // <https://president.az/az/articles/view/51394>.
14. Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı – Şuşa. “İki sahil” qəzei, 2 aprel 2022
15. Hüseynova İ. Tarix.Zaman.Düşüncələr. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 552 s.
16. *Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalının iyirminci ildönümü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı* // <https://president.az/az/articles/view/4633/print>
17. Xan qızı Natəvan. “Ədalət” qəzeti.10 oktyabr 2012, –s.5.
18. XIX əsrin ensiklopedist alimi Mir Möhsün Nəvvab // <https://science.gov.az/az/news/open/9003>
19. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 304 s.
20. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. B.: Azər nəşr, 2009, 416 s.
21. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı: Çaşıoğlu, 2008, 672 s.